

İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN DEĞİŞİMİ (18. YÜZYIL)

Şah Veliyyullah Dihlevî'ye özel vurgu ile

Abdul Azim Islahi

Abdul Azim Islahi, *İslam İktisat Düşüncesinin Değişimi (18. Yüzyıl)*

Dizi Editörü: Kadir Yıldırım
Çeviren: Hümeyra Doruk Keskin
Yayına Hazırlayan: Merve Akkuş Güvendi
Musahhih: Muhammed Aydın

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım: Furkan Selçuk Ertargin
Kapak Görseli: Allahverdi Khan Köprüsü, İran

Çeviriye Temel Alman Metin:

Islahi, A.A. (2011). *Islamic economic thinking in the 12th A.H./18th CE century*, Saudi Arabia: King Abdulaziz University Islamic Economics Research Center

Baskı: Limit Ofset - Sertifika No: 28397
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sit. ZA13 Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul
Tel: +90 216 212 567 45 35
1. Baskı: İstanbul, 2017
ISBN: 978-605-67900-1-0

© İktisat Yayınları, 2017

Bütün yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İktisat Yayınları
Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok.
Gülyüz Apt. No:9 Daire:3 Kadıköy / İstanbul
Tel / Faks: +90 (216) 418 20 10
www.iktisatyayinlari.com

İktisat Yayınları Nobel Akademik Yayıncılık ve
İslam İktisadi Araştırma Merkezi'nin ortak markasıdır.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Islahi, Abdul Azim
İslam İktisat Düşüncesinin Değişimi (18. Yüzyıl)

1. Baskı, xiv + 131 s., 13.5 x 21 cm

Kaynakça ve dizin var.

ISBN- 978-605-67900-1-0

1. İslam İktisadı 2. İktisadi Düşünce 3. İktisat Kurumları

**İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN
DEĞİŞİMİ (18. YÜZYIL)**
Şah Veliyyullah Dihlevî'ye özel vurgu ile

Abdul Azim Islahi

Çeviren
Hümeyra Doruk Keskin

iktisat
yayınları

İktisat Tarihi Dizisi

Bu dizide, iktisat tarihi ile iktisadı tarihsel bir bakış açısından ele alan eserlere yer verilmektedir. Dizide finans, emek, sanayi, tarım, kurum tarihi, mekânsal iktisadi tarih, ülke iktisadi tarihleri, ekonomik sistemlerin tarihi de dahil olmak üzere geniş bir yelpazede kitaplar yer almaktadır.

Dizideki Diğer Kitaplar

Abdul Azim Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*

Abdul Azim Islahi, *İslam İktisat Düşüncesi ve Kurumları (16. Yüzyıl)*

Abdul Azim Islahi, *İslam İktisat Düşüncesinin Olgunlaşması (17. Yüzyıl)*

Abdul Azim Islahi, *Müslüman Arap Yazarların İktisat Düşüncesi (19. Yüzyıl)*

Ahmed el-Ashker, Rodney Wilson, *İslam İktisadının Kısa Tarihi*

S.M. Hasanuzzaman, *Erken İslam Devletinin İktisadi İşlevleri*

Abdul Azim Islahi

Abdul Azim Islahi, Cidde Kral Abdulaziz Üniversitesi İslam Ekonomisi Enstitüsü'nde profesördür. Doktorasını Aligarh İslam Üniversitesi'nde "İbn Teymiye'nin Ekonomik Kavramları" üzerine yaptı (Leicester, İngiltere, 1988). İslam iktisadı alanının sınırlarını araştırmak, öğretmek ve genişletmek için çalışmaları bulunan Islahi, İslam iktisat düşüncesi ve kurumları üzerine kitapları bulunuyor. Araştırma makaleleri ise History of Political Economy, History of Economic Ideas, Journal of Research in Islamic Economics, Journal of Islamic Economics gibi profesyonel ve uluslararası hakemli dergilerde yayınlandı.

Hümeysra Doruk Keskin

2010 yılında İstanbul Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi bölümünden mezuniyetinin ardından eğitimine İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifaki Enstitüsünde yüksek lisans ile devam eden Hümeysra Doruk Keskin, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Kütüphanesi ve SETA Medya ve İletişim Araştırmaları direktörlüğünde görev yapmıştır. Hâlen editörlük ve çevirmenlik yapmaktadır.

İçindekiler

Takdim	ix
Önsöz	xv
1. 18. Yüzyılda Müslümanların Durumuna Genel Bir Bakış	1
2. Şeyh Muhammed Bin Abdülvehhâb ve İktisadi Fikirleri	21
3. Şeyh Osman B. Fûdi ve İktisadi Düşünceleri	39
4. Şah Veliyyullah Dihlevî ve İktisadi Fikirleri	53
5. Dihlevî'nin İktisadi Düşüncesi	69
6. Dihlevî'ye Göre Kamu Maliyesi	87
7. Dihlevî'ye Göre Sosyo-Ekonomik Gelişim Aşamaları	99
8. Sonuç: Mukayese ve Değerlendirme	113
Notlar	123
Kaynakça	133
Dizin	139

Takdim

Tarım devrimi ile birlikte ilk medeniyetlerin de ortaya çıktığı Doğu, dünya tarihinin çok uzun bir dönemi boyunca sosyal ve iktisadi açıdan bir merkez olma özelliğine sahipti. Çeşitli dinlere, kültürlere ve medeniyetlere ev sahipliği yapan bu bölge, 15. yüzyıla kadar Çin ile birlikte değerlendirildiğinde, Batı'yla boy ölçüşecek ve hatta onu geçecek bir ekonomik yapıya sahipti. İslam dininin ortaya çıkışından önce veya sonra bölgede hayat bulmuş birçok imparatorluğun parasal veya ticari açıdan güçlü temelleri de, bu sağlam ekonomik yapılarının bir sonucuydu. Ancak özellikle 15. yüzyılın sonlarıyla birlikte değişen dünyanın, ekonomik dengeleri de kökten sarstığını görüyoruz. Avrupa ülkelerinin ekonomik olarak güçlenmeye başlaması sadece ulusal veya uluslararası ticaret ilişkilerini değil, belki de en az bunlar kadar önemli sonuçlara sahip olacak şekilde sosyal ve ekonomik hayattaki değerleri de değiştirip dönüştürdü.

'Modern' döneme geçişle birlikte Batı ekonomilerinin pratik ve zihinsel anlamda yaşadığı değişim, sadece Doğu ve onun temsil ettiği değerlerle değil, iktisadi zihniyetlerinde ahlâkın çok önemli bir konuma sahip olduğu Antik Yunan düşünürleri veya

St. Thomas Aquinas gibi Orta Çağ skolastiklerinden de bir kopuş anlamına gelmekteydi. 16. ve 17. yüzyılda başlayan bu kopuş, Avrupa insanının sadece 'doğa' değil, aynı zamanda 'doğu' üzerindeki hâkimiyetini de pekiştiren Sanayi Devrimi ve sonrasındaki teknolojik, ekonomik, siyasi ve kültürel değişmelerle güçlenerek devam etti. Bir bilim olarak iktisadın ve bu bilimin pratikteki karşılığı olarak ekonominin bireylerin veya ülkelerin statülerini belirleyen bir unsur haline gelmesi, insan hayatını kolaylaştıran bir 'araç' olmaktan çıkıp kendi başına bir 'amaç' olması anlamına da gelmekteydi. Üretimde, ulusal ve uluslararası ticarete, şirketlerin sayılarında ve hacimlerinde, ekonomik büyüme oranlarında yaşanan devasa artışlara karşın, gelirin ve servetin ülkeler içinde veya uluslararasıda dağılımı ve paylaşımı açısından ise dünyanın bu yeni ekonomik döneminin pek de olumlu bir performans gösteremediğini günümüz yoksulluk ve eşitsizlik verilerinden kolaylıkla görebiliyoruz. Temiz suya ulaşım, açlık sınırının altındaki milyonlarca insan gibi veriler, köleliğin kâğıt üzerinde kalktığı bir dünyada, 'yoksulluğun iktisadi köle' haline getirdiği yığınların 'görünür' veya 'görünmez' bir 'elin' yardımına ihtiyaç duyduğunu gözler önüne seriyor.

Değişimin bir kural haline geldiği dünyamızda ekonomi ile birlikte bireylerin ve kurumların değerleri de dönüşürken, olumsuz gidişata tepki gösterip daha adil ve ahlâklı bir dünya özlemine dair ekonomik arayışların da süreklilik kazandığı bir gerçektir. Oldukça köklü bir geçmişe sahip İslam ve onun öngördüğü iktisadi değerler de, barındırdığı yüksek potansiyelle adalet ve ahlâk arayışında alternatif ve güçlü bir ses olarak kendisini gösteriyor. Sosyal ve kültürel açıdan bu potansiyelini tarihi boyunca gösteren 'eskimeyen bu yeni ses', 20. yüzyılın son dönemleriyle birlikte 'İslam iktisadı' adı altında ekonomik hayatta da açılımlar getirmeyi amaçlıyor. Finans alanında yoğunlaştıkça ana akım iktisat bilimi değerleriyle daha fazla iç içe geçip saflığını yitirme

riskiyle karşı karşıya kalan bu ses, ahlâk ve zihniyet anlamında ise henüz pratikte çok fazla karşılık bulamamakla birlikte daha adil bir dünya özlemi için potansiyelini koruyor. Kütüphanelerin tozlu raflarında ve kitapların açılmayan sayfalarında uzun bir sessizlik dönemi yaşayan İslam iktisat tarihi ve iktisadi düşünce tarihinin de tam bu noktada devreye girmesi gerektiğini söyleyebiliriz. İnsanlık tarihinin önemli köşe taşlarından birisi olmuş ve olacak olan İslam'ın ekonomik değerleri ile İslam ülkelerinin siyasi ve ekonomik anlamda dünyada söz sahibi olduğu dönemlerde uyguladıkları politikaların arkasında yatan zihniyet sadece geçmişi aydınlatmakla kalmayıp bilakis günümüzün karanlığı için de bir ışık olma potansiyeline fazlasıyla sahiptir. Bu potansiyelin farkında olan bireylerin çabalarıyla başlayan İslam iktisadi çalışmalarının dünyanın farklı bölgeleriyle birlikte son dönemde Türkiye'de de yaşadığı kıpırdanma gelecek adına ümit verici gelişmelerden bir tanesidir. Her ne kadar geldiğimiz nokta itibarıyla ünlü iktisat tarihçisi Halil Sahillioğlu'nun Türk İktisat Tarihi çalışmaları için ifade ettiği 'bir dağı galamaktan ileri gitmiştir' sözünü İslam iktisadı ve iktisadi düşünce tarihi için de kullanmamız yanlış olmayacaksa da, elinizdeki eser ve benzerlerinin bir gölü oluşturacağına inandığımız damlalar olduğunu da söyleyebiliriz.

Diğer önemli faaliyetleriyle birlikte İslam iktisadı alanında da ulusal ve uluslararası düzeyde çalışmalar yapan İlim Kültür Eğitim Derneği çatısı altına kurulan İslam İktisadi Araştırma Merkezi de (İKAM) yukarıda ifade ettiğimiz çabaların yüksek potansiyelli ürünlerinden bir tanesidir. 'Kökü ezelde ve dalı ebedde bir sistem aşkına' faaliyetlerini yürüten İKAM, formel eğitim ve çalışmaların yeni yeni fark edilir hale gelmeye başladığı Türkiye'de, İslam iktisadı alanına yönelik güçlü ve kurumsal bir tecrübe oluşturmayı hedefliyor. Gönüllülük ve diğerkâmlık ile beslenen bu girişim, adil ve ahlâklı bir dünya ve ekonomi ara-

yışını ülkemiz ilim camiasının gündemine taşımayı amaçlıyor. Elinizdeki kitap da, bu amaca yönelik adımlardan bir tanesi olarak kıymetli okuyucuların faydalanmasına sunuldu.

18. yüzyılda Müslüman ilim adamlarının iktisadi dşncelelerini ele alan bu kitap, Prof. Dr. Abdul Azim Islahi'nin İslam iktisadi düşünce tarihine yönelik uzun dönemli çalışmalarının ürünlerinden bir tanesi. İslam'ın ilk dönemlerinden başlayarak 20. yüzyıla kadar Müslüman ilim adamlarının iktisadi dşncelelerini alışan Islahi, bu çabaları sonucunda çok sayıda eser kaleme almıştır. İslam iktisadı alanına yönelik çalışmaları kapsamında İKAM da bu kitaplardan beşini Türkçeye evirip Türkiye ilim camiasının faydasına sunmaktadır. Islahi'nin kaleminden çıkan bu beş eser, sırasıyla İslam'ın ilk dönemlerinden 15. yüzyıla kadar; 16. yüzyılda; 17. yüzyılda; 18. yüzyılda ve 19. yüzyılda yaşamış Müslüman ilim adamlarının iktisadi hayata yönelik görüşlerini değerlendirmektedir. Islahi'nin her dönemin Müslüman ilim adamlarının görüşlerine yer verirken bunları önceki dönemlerde yaşamış olan Müslüman ilim adamlarının görüşleriyle ve de çağdaşları Batılı düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırmalı ele alması, 'tarihte devamlılık esastır' grşindeki haklılık payını da açıkça gösteriyor. Ticarettten finansla, vergilemeden fiyat kontrolüne, ekonomiye devlet müdahalesi ve bunun meşruiyetinden şer'i piyasa kurallarına kadar çok geniş bir erveye değinen çalışmalar, söz konusu iktisadi düşüncelerin ortaya çıktığı dönemleri iktisat tarihi açısından da değerlendirerek pratik ve teoriyi bir araya getiriyor.

Akademik anlamda atılmış her adım ve girişilen her çabanın aynı zamanda gelecek araştırmalar için de bir fikir uyandırma görevi gördüğünü dşnrssek, Islahi'nin çalışmalarındaki eksiklikleri bir olumsuzluktan ziyade yeni çalışmalara yönelik bir fırsat olarak düşünebiliriz. Bu noktada, İbn Abdülvehhâb, Fd

ve Dihlevî gibi dönemin üç önemli ilim adamını merkeze alarak 18. yüzyılda İslam iktisat düşüncesini inceleyen bu kitap, Osmanlı dünyası ve Arapça konuşulmayan diğer İslam ülkelerinin arşiv ve diğer tarihi kayıtlarının kullanılmasına dayalı yeni araştırmaların ne kadar gerekli olduğunu da gösteriyor. 18. yüzyılın Avrupa'da merkantilist iktisadi düşüncenin son bulunduğu; onun yerine sadece o dönemi değil, teorileri ve görüşleriyle bugünün iktisadi düşüncesini dahi etkileyen fizyokrazi ve klasik iktisat gibi önemli iktisadi ekollerin ortaya çıktığı bir yüzyıl olduğunu düşünürsek, bu döneme dair çalışacak araştırmacıların konuyu sadece İslam dünyası merkezli değil Batı ile mukayeseli bir biçimde ele alması gerektiğini de söyleyebiliriz.

İslam iktisadı alanına yönelik talebin ve ihtiyacın fazlasıyla hissedildiği günümüzde, İslahi'nin bu serisiyle birlikte İKAM'ın gerçekleştireceği diğer telif ve çeviri eser çalışmalarının alana ilgi duyan akademisyenler, öğrenciler ve diğer ilgililer için önemli bir bilgi kaynağı olacağı açıktır. İncelediği Müslüman ilim adamları ve iktisadi görüşleriyle, Schumpeter'in 'büyük boşluk' tezi gibi iktisadi düşünce tarihi alanını uzun dönemler boyunca yönlendirmiş iddiaların yanlışlığını bir kez daha ortaya koyan İslahi'nin bu serisinin ilim camiamıza faydalı olmasını umuyor, İslam iktisadı alanına yapılacak yeni çalışmalar için kurulacak fikrîsel temellere bir katkı sağlayacağını temenni ediyoruz. Gayret bizden, Tevfik Allah'tan (c.c.).

Kadir Yıldırım

Ağustos 2017, İstanbul

Önsöz

Elinizdeki çalışma Hicri 12. yüzyılda (Miladi 18. yüzyıl) İslam iktisat düşüncesini incelemektedir. Bu dönemde büyük İslam medeniyetinde çöküş hızlanmış ve İslam topraklarında Batıların kolonizasyonu başlamıştır. Aynı zamanda İslam düşünürlerince bir çeşit uyanış, öz arayışı ve yenilik çalışmaları başlatılmıştır. Ancak bugüne değin 18. yüzyılda İslam iktisadi düşüncesi araştırılmamıştır. Bu açığı kapatmak adına dönemin dinamik ve devrimci üç şahsiyeti; Muhammed b. Abdülvehhâb, Osman b. Fûdî, Veliyyullah Dihlevî bu çalışma için seçilmiştir. Öncelikle, uygun perspektifi oluşturabilmek için dönemin İslam tarihine genel bir bakış sunulmuştur. Çalışmada bilhassa bu üç ilim adamının dinî, sosyo-politik ve entelektüel alanlardaki yenilikçi çabalarına odaklanılmaktadır. Her biri için; dönem ve çevre, hayat ve çalışma, iktisadi fikirleri ve etkileri başlıkları altında incelemeler yapılmıştır. Bu ilim adamlarının her biri İslam dünyasının farklı bölgelerinde dünyaya gelmiş ve fikrî ve fiilî yenilikler getirmişlerdir. 18. yüzyılda yaşamış bu Müslüman ilim adamlarının iktisadi fikirleri incelenirken, daha fazla çalışma imkânı sunan Veliyyullah Dihlevî'ye daha yoğun bir şekilde

odaklanılmıştır. Çalışma bir değerlendirme, Dihlevî'nin ekonomik fikirlerinin selefleri ve çağdaşları ile karşılaştırılması ile sona ermektedir.

Her ne kadar bu çalışma 18. yüzyılda İslam iktisadi düşüncesine dair bir taslak oluşturmaktaysa da, belli bir ölçüde de olsa İslam iktisadi düşüncesi tarihi literatüründe bir boşluğu dolduracaktır. Ancak mutlaka bu çalışmada yer alan her bir şahsiyet üzerine yapılacak detaylı çalışmalara ihtiyaç devam etmektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında Aligarh Muslim Üniversitesi'nden Prof. Muhammad Nejatullah Siddiqi, Prof. Ishtiaq Ahmad Zilli ve Prof. Zafarul Islam'ın değerli tavsiyeleri için müteşekkirim. Aynı zamanda Aligarh Muslim Üniversitesi İslam Çalışmaları Enstitüsü'nden kütüphaneci Kabir Ahmad Khan'a, Şeyh Veliyyullah Dihlevî'nin eserlerine ve çalışmaları üzerine geniş koleksiyona erişime sağladıkları kolaylıklardan dolayı teşekkür ederim.

Aynı zamanda araştırma için sağladıkları cömert bütçe için Kral Abdulazîz Üniversitesi'ne derin minnetimi sunmak isterim. Bilimsel Araştırmalar Dekanlığı tarafından sağlanan geniş yardım ve destek için teşekkür ederim. Direktörümüz Dr. Abdullah Qurban Turkistani'ye, yardımcıları İbrahim Abuloula ve Muhammad al-Ghamdi'ye bu çalışmanın her aşamasındaki sonsuz cesaretlendirmeleri için teşekkürü bir borç bilirim.

Dahası bu çalışmaya katkı sağlayan isimsiz kaynaklara ve son olarak çalışmanın hazırlanmasındaki yardımları için Syed Anwer Mahmood'a teşekkür ederim. Ve âhiru da'vânâ enil hamdülillâhi rabbil alemîn.

Abdul Azim Islahi

27 Recep 1431, 9 Temmuz 2010